

s PLAGES
BELGES

STADS

geschiedenis

- OSTENDI
- MIDDELKERKE
 - OOSTDUINKERKE
 - COXYDE

nummer 1
4^e jaargang - 2009

Stadsgeschiedenis is een initiatief van het Centrum voor Stadsgeschiedenis van het departement Geschiedenis aan de Universiteit Antwerpen. Het wordt uitgegeven door Uitgeverij Verloren, Hilversum en verschijnt vooralsnog twee keer per jaar.

Redactiesecretariaat:

Bert De Munck

Universiteit Antwerpen, Centrum voor Stadsgeschiedenis

Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen

++ 32 (0)3 220 42 68

bert.demunck@ua.ac.be

Redactie:

Inge Bertels (universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Anne-Laure Van Bruaene (Universiteit Gent), Bert De Munck (Universiteit Antwerpen, coördinator), Maarten F. Van Dijck (Universiteit Antwerpen, redactiesecretariaat), Jan Hein Furnée (Universiteit van Amsterdam), Peter Stabel (Universiteit Antwerpen), Ed Taverne (RU-Groningen), Pieter Uyttenhove (Universiteit Gent), Wim Willems (Universiteit Leiden/Amsterdam).

Redactieraad:

Claire Billen (Université Libre de Bruxelles), Bruno Blondé (Universiteit Antwerpen), Marc Boone (Universiteit Gent), Sophie De Schaepdrijver (Pennsylvania State University), Reindert Falkenburg (Universiteit Leiden), Pim Kooij (RU-Groningen), Clé Lesger (Universiteit van Amsterdam), Henk Meert† (KU-Leuven), Herman Pleij (Universiteit van Amsterdam), Marcel Smets (KU-Leuven), Hugo Soly (Vrije Universiteit Brussel), Frans Theuws (Universiteit van Amsterdam), Paul van de Laar (Erasmus Universiteit Rotterdam), Frans Verhaeghe (Vrije Universiteit Brussel), Jan Vranken (Universiteit Antwerpen), Michiel Wagenaar (Universiteit van Amsterdam).

Uitgever, abonnementen & advertenties:

Uitgeverij Verloren BV

Torenlaan 25, NL-1211 JA Hilversum

tel. +31 (0) 35 6859856, fax +31 (0) 35 6859856

www.verloren.nl bestel@verloren.nl

Prijzen:

Normaal abonnement per jaargang €30,- (buiten de Benelux €35,-)

Abonnement instellingen en instituten per jaargang €40,- (buiten de Benelux €45,-)

Studentenabonnement per jaargang €25,-

Losse nummers €20,- (excl. verzendkosten)

Website:

www.stadsgeschiedenis.be (webmaster Tim Bisschops (UA))

ISSN: 1872-0676

Omslagafbeeldingen:

De Meir te Antwerpen, Erasmus De Bie (1629-1675), Koninklijk Museum voor Schone Kunsten Antwerpen, ©Sint Lukasweb; Spoorwegaffiche van de Belgische kust (1910), ontworpen door Florimond van Acker; Bewerkt stadsplan van Antwerpen, Laura Van Aert, ©Tim Bisschops.

Friese of Duitse stad?

Een verkennend onderzoek naar geografische aspecten van de immigratie in Groningen 1600-1800*

‘Unde wo se meerder mit den Kleinen Frieslant gehanteert hebben, wo se meer tho een stadt sint gewussen’ (Johan Rengers van Ten Post)¹

In de periode 1580-1850 was Nederland de belangrijkste bestemming voor migranten uit omliggende landen, zoals is aangetoond in de vele studies die in het voetspoor van Jan Lucassens *Naar de kusten van de Noordzee* (1984) de afgelopen decennia zijn verschenen.² Hoewel in de kustprovincies veelal sprake was van cirkelmigratie als uitvloeisel van seizoensarbeid, trokken de Nederlandse steden niettemin grote aantallen nieuwkomers aan die er zich permanent vestigden, met name in de periode 1550-1700. Aangezien de Republiek in de vroegmoderne tijd het sterkst geürbaniseerde land in Europa was, hoeft dit niet te verbazen.³ Een blijvend hoge verstedelijkingsgraad in de vroegmoderne tijd veronderstelt immers een permanente toevoer van migranten, zowel uit de nabije (en verdere) rurale omgeving van steden, als vanuit de steden en het platteland in het ‘buitenland’. In het verlengde hiervan is onlangs gewezen op de samenhang tussen de afname van het aantal sedentaire migranten in de achttiende eeuw en de toename van het aantal niet-sedentaire migranten. In de meeste migratiestudies echter, ligt het accent vrijwel geheel op het demografische en economische zwaartepunt van de Republiek, het gewest Holland, waarbij de overige zeegebieden zoals Zeeland en in mindere mate Friesland en Stad Groningen en Ommelanden slechts zijdelings of in het geheel niet in beeld komen, dan wel uitsluitend vanuit een deelperspectief zoals de werkgelegenheid in de zeevaart.⁴

In een recente bijdrage aan het migratiedebat gaat Lesger in op de variaties in herkomstpatronen van nieuwe burgers in een dertiental Nederlandse steden gedurende een decennium (1641-1650) in het midden van de zeventiende eeuw. Hij concentreert zich daarbij op de omvang en de locatie van rekruteringsgebieden en bevestigt de relatie tussen afstand en intensiteit van de migratiestroom. Hij stelt vast dat de bevolkingsomvang van zowel de plaats van herkomst als van bestemming daarbij een belangrijke factor was. Specifieke economische functies en handelsrelaties konden deze overigens vrij algemene relatie tussen afstand en intensiteit evenwel doorbreken, zoals het voorbeeld

* De auteur dankt Ed Taverne en de anonieme referenten van *Stadsgeschiedenis* voor hun nuttige commentaren en suggesties.

1 In: J. Rengers van ten Post, *Werken I, II, III*, uitgegeven door H.O. Feith (Groningen 1852-1853) I, 71-72.

2 J. Lucassen en R. Penninx, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993* (Amsterdam 1994); Jan Lucassen, *Immigranten in Holland 1600-1800* (Amsterdam 2002); en recent: J.J. van Lottum, *Across the North Sea. The impact of the Dutch Republic on international labour migration, c. 1550-1850* (Amsterdam 2007), m.n. 44.

3 Van Lottum, *Across the North Sea*, 226. Vgl. J. de Vries, *European urbanization* (Londen 1984) 39.

4 Van Lottum, *Across the North Sea*, resp. 144, 154, 156 en Appendix II.

van enkele, uiteenlopende grote (Amsterdam, Leiden) en kleine (Veere, Harderwijk) steden aantoonst.⁵ Deze bijdrage kiest voor een iets andere invalshoek. We concentreren ons slechts op één stad, Groningen, en beperken ons daarbij tot de politiek-geografische aspecten van de migratie.⁶ Als bronnenmateriaal zijn burgerboeken en huwelijksproclamaties gebruikt, waarbij met name de laatste toegang geven tot de ‘bulk’ van de migranten naar Groningen. Daarmee hopen wij enigszins tegemoet te komen aan de recent geuite kritiek dat het migratieonderzoek tot nu toe te eenzijdig gericht is geweest op elitegroepen waardoor de lagere sociale groepen goeddeels buiten beschouwing bleven.⁷

Kustgebied – achterland

In dit artikel proberen we een antwoord te geven op de vraag waar een middelgrote stad als Groningen – in vergelijking met de overige urbane centra uitermate perifeer gelegen –, in de dagen van de Republiek haar migranten vandaan haalde. Aspecten, oorzaken en gevolgen van de perifere ligging van Groningen ten opzichte van de middeleeuwse en zestiende-eeuwse machtscentra zijn kort geleden grondig geanalyseerd in de dissertatie van Van den Broek.⁸ Kijken we vervolgens naar verstedelijkingspatronen in de Republiek, dan is er nauwelijks een stad te noemen die een zo dominant stempel op haar omgeving heeft gedrukt als Groningen.⁹ Alle steden in Holland en Zeeland, maar ook de Gelderse en Zeeuwse steden die door Lesger zijn onderzocht, liggen in de nabijheid van andere stedelijke agglomeraties. Uit de politieke geschiedenis blijkt bovendien dat er in Groningen – ondanks de aansluiting van Stad en Ommelanden bij de Nederlanden in 1536 – tot het einde van de zestiende eeuw nauwelijks Nederlands-nationale gevoelens leefden.¹⁰ In Groningen is door zijn geografische situering op de grens van Fries en Duits (Nedersaksisch) gebied sprake van verschillende identificaties, enerzijds met het Friese kustgebied, anderzijds met het Duitse (Nedersaksische of Westfaalse) achterland – twee gebieden die bovendien in sociaal-economisch opzicht sterk verschilden.¹¹ Kon men in 1594 nog serieus overwegen zich weer aan te sluiten bij het Duitse Rijk, pas in de loop van de zeventiende eeuw kantelde het politieke, sociale en economische perspectief voorgoed naar het zuidwesten, met name richting Holland. Tegelijk nam, zoals we hierna zullen zien, de migratie naar Groningen vanuit de noordelijke regio (Groningen, Friesland en Drenthe) aanzienlijk toe. Dat roept ten slotte de vraag op naar de specifieke relaties tussen deze verschuiving van territoriale

5 C. Lesger, ‘Variaties in de herkomstpatronen van nieuwe burgers in Nederlandse steden omstreeks het midden van de zeventiende eeuw’, *Tijdschrift voor sociale en economische geschiedenis*, 3 (2006) 4, 118-139, 137-139.

6 Ons onderzoek naar aantallen en herkomst van de immigranten in Groningen, waarvan deze bijdrage een eerste resultaat is, maakt deel uit van een promotieonderzoek naar de economische en demografische ontwikkeling van de stad Groningen in de periode 1594-1798.

7 Van Lottum, *Across the North Sea*, 18-19.

8 J. Van den Broek, *Groningen, een stad apart. Over het verleden van een eigenzinnige stad (1000-1600)* (Assen 2007).

9 Vgl. M. Schroor, *Stadstaat Groningen. De Groninger stadsrechten en buitenbezittingen 1612-2000* (Groningen 1999); P. Kooij, ‘Groningen: central place and peripheral city’ in: P. Kooij en P. Pellenburg (red.), *Regional capitals, past, present, prospects* (Assen 1994) 37-62 en Piet Pellenburg, ‘Groningen: Regional capital of the Northern Netherlands, seeking a new identity’ in: *Ibidem*, 63-84.

10 H. Feenstra, ‘Zur politischen Geschichte der Ems Dollart Region bis 1790’ in: O.S. Knottnerus, P. Brood, W. Deeters en H. van Lengen (red.), *Rondom Eems en Dollard/Rund um Ems und Dollart* (Groningen/Leer 1992) 127-140, 139-140.

11 O.S. Knottnerus, ‘Räume und Raumbeziehungen im Ems Dollart Gebiet’ in: Knottnerus e.a. (red.), *Rondom Eems*, 11-42; M. Schroor, ‘Divergentie en convergentie. Twee eeuwen sociaal-economische ontwikkeling in de Eems Dollart Regio (1815-1990)’, in: *Ibidem*, 327-360.

grenzen en perspectieven en het staatsvormingsproces in het algemeen en de migratie naar Groningen in de vroegmoderne tijd. Om die vraag te kunnen beantwoorden is het noodzakelijk eerst kort in te gaan op de geografische en politieke identiteit van de stad Groningen in de vroegmoderne periode.

In demografisch opzicht heeft de stad Groningen van oudsher gefunctioneerd als draaischijf tussen een 'rijk Fries kustgebied' en een 'arm Duits achterland', waartoe Drenthe nu eens niet en dan weer wel werd gerekend. Om die functie helder te krijgen moet rekening worden gehouden met een drietal elkaar deels overlappende politiek-geografische indelingen en schaalniveau's. Ten eerste is er sprake van een overwegend Fries kustgebied (hier gedefinieerd als de Nederlandse provincies Friesland en Groningen) dat samen met het Duitse Ostfriesland (inclusief de voormalige heerlijkheden Jever en Knyphausen) moet worden afgezet tegenover een omvangrijk achterland. Dit laatste valt uiteen in het nabije Drenthe en het wat verder afgelegen Westfalen, een gebied dat zowel Münsterland als Emsland en Bentheim omvat.¹² Een tweede geografische eenheid is die van Noord-Nederland (de huidige provincies Groningen, Friesland en Drenthe) afgezet tegen andere gebieden zoals overig Nederland, met name West- (beide Hollanden en Utrecht) en Oost-Nederland (Overijssel, Gelderland), en Noordwest-Duitsland (zie afbeelding 1). Tenslotte zijn er de regionale verschillen op het schaalniveau van de directe omgeving van de stad Groningen: het perspectief van de Ommelanden. Als in dit artikel gesproken wordt over de Ommelanden wordt het grondgebied van de huidige provincie Groningen bedoeld, met uitzondering van de stad. In de paragraaf Stad en Ommelanden wordt dit beeld genuanceerd in functie van de politieke werkelijkheid ten tijde van de Republiek, toen het gewest Groningen (officieel: Stad Groningen en Ommelanden, kortweg Stad en Lande) bestond uit de eigenlijke Ommelanden (Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier) naast de stadsjurisdicties. In deze laatste gebieden oefende het bestuur van de stad Groningen als soeverein de macht uit. Dat waren de gebieden als het rond de stad gelegen Gorecht, het Oldambt (eigenlijk de beide Oldambten, te weten Klei- en Wold-Oldambt) en de formeel tot beide voorgaande gebieden behorende Veenkoloniën. Om het nog gecompliceerder te maken hebben wij het formeel pas in 1801 bij de provincie Groningen gevoegde Westerwolde tot het Oldambt gerekend. Het generaliteitsland Westerwolde, hoewel aanvankelijk niet tot het gewest Stad en Lande behorende, was, net als het Oldambt en het Gorecht, één van de stadsjurisdicties van de stad Groningen.¹³

Dat Groningen vanaf de Late Middeleeuwen zijn macht en rijkdom ontleende aan zijn ligging aan de rand van een rijk, vruchtbaar en dichtbevolkt plattelandsgebied dat eeuwenlang als Fries of Friesland werd aangeduid, is thans algemeen aanvaard.¹⁴ Minder onderzocht is de vraag in hoeverre de ligging van de stad op de grens van de Friese kuststreken met het dunbevolkte nabijgelegen Drenthe en het veel grotere en volrijkere, eeuwenlang als Duits of Westfaals aangeduide achterland, een factor van betekenis is geweest bij de omvang en periodisering van de migratie naar de stad.

12 Bij Westfalen-Münsterland zijn naast het Overstift Münster, de bisdommen Osnabrück en Paderborn, de graafschappen Ravensberg, Tecklenburg, Lippe-Detmold en Steinfurt en de heerlijkheid Rheda inbegrepen.

13 Voor een overzicht van de staatkundige structuur en evolutie van de grenzen van de provincie Groningen: M. Schroor en J. Meijering, *Golden Raand. Landschappen van Groningen* (Assen 2007) 25-43.

14 M. Duijvendak e.a. (red.), *Geschiedenis van Groningen. I. Prehistorie – Middeleeuwen* (Zwolle 2008) 18.

Stad als draaischijf

‘Hoe nauwer de banden werden met de Friese Ommelanden (Klein Friesland), des te meer werd Groningen een stad’, aldus vrij vertaald het uit de jaren 1580 daterende citaat bovenaan deze bijdrage. Dankzij een groeiende welvaart en politieke ontwikkelingen in de naaste omgeving waren de van oorsprong Drentse stad Groningen en de Friese Ommelanden gedurende de vijftiende eeuw meer en meer tot een samengaan veroordeeld. In de jaren 1490-1497 had het er even op geleken alsof de stad Groningen het gehele gebied dat thans samenvalt met de provincies Friesland en Groningen onder haar bestuur zou krijgen. Na jaren van politieke strijd moest de stad uiteindelijk genoeg nemen met de hegemonie over een veel beperkter territorium dat samenviel met de huidige provincie Groningen zonder de streek Westerwolde, die tegenwoordig het zuidoosten daarvan vormt. Het gewest werd in 1536 in de Nederlanden opgenomen als Stad Groningen en Ommelanden, kortweg Stad en Lande, een gebied dat onder andere in 1474 als ‘Klein Friesland’ was aangeduid. De stad Groningen concentreerde zich qua politieke en economische aspiraties vanaf de zestiende eeuw op haar directe omgeving en kwam daarbij uiteraard in conflict met de politieke elite in de Ommelanden. Deze strijd spitste zich vooral toe op de reikwijdte en de politieke legitimiteit van de stedelijke privileges in de Ommelanden. Het door de stad gepretendeerde stapelrecht en haar hegemonie over de rechtspraak in de Ommelanden vormden de zwaartepunten van het conflict.

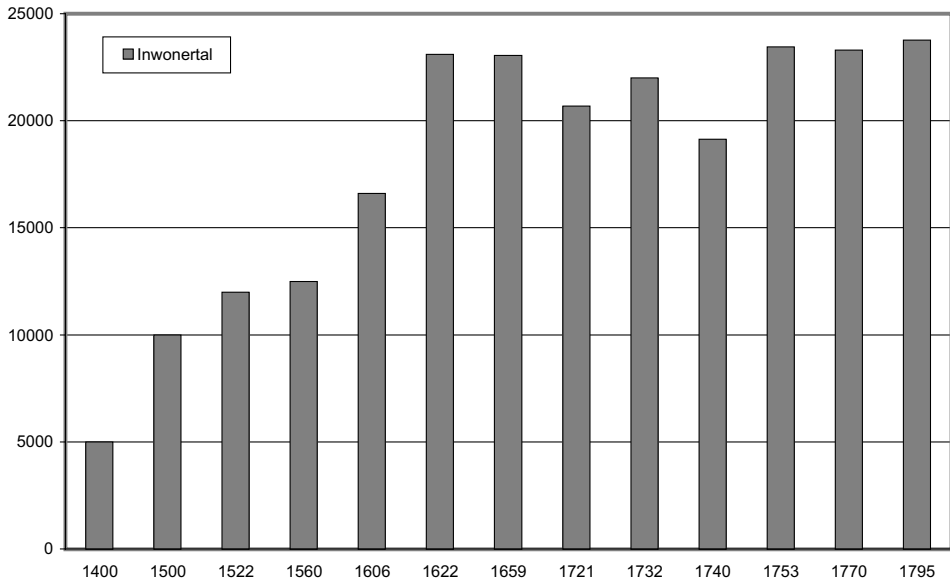
De Ommelander opposenten bedienden zich daarbij van oudere percepties die in de vruchtbare en rijke Friese kuststreken zoals Westerlauwers Friesland, de Ommelanden, Ostfriesland en de verder oostwaarts gelegen litorale gebieden voortleefden met betrekking tot het armere, dunbevolkte binnenland met zijn overwegend schrale zandgronden. Zo werden de stad Groningen, maar ook het Drentse en Noord-Duitse achterland vaak in negatieve zin als ‘Westfaals’, ‘Drents’, ‘Saksisch’ of ‘Duits’ aangeduid. In de onderlinge strijd werd de stad Groningen van Ommelander zijde meerdere malen getypeerd als een Drents hoofd op een Fries lichaam.¹⁵ Aanzienlijken van Ommelander herkomst, die al dan niet zitting hadden gehad in het stadsbestuur, zoals Sicke Benninghe en Abel Eppens braken in de zestiende eeuw de staf over stedelijke bestuursorganen (raad, gilden en dergelijke) die ‘vol’ waren van eenvoudige immigranten uit Drenthe en het daaraan grenzende, dieper landinwaarts gelegen Westfalen, waarmee in feite het gehele gebied ten zuiden van de Friese kuststreken van Vlie tot Wezer en gelegen tussen de IJssel, de Lippe en de Elbe werd aangeduid. Met voorbijgaan aan de details overheersten in de Friese kuststreken gedurende de Late middeleeuwen en vroegmoderne tijd als regel negatieve visies op het veelal als ‘Duits’ aangeduide achterland en zijn bewoners.

Bevolkingsomvang

Vanaf de zestiende eeuw werd Groningen de grootste stad in een gebied dat zich uitstrekte van de IJssel en de Zuiderzee in het westen tot aan de rivier de Wezer in het oosten. In de wat verdere omgeving – binnen een straal van ongeveer 250 kilometer –

15 Met name door de Ommelander syndicus Verrutius in 1594 en 1597 (vgl. Duijvendak e.a. [red.], *Geschiedenis van Groningen. II*, [Zwolle 2008] 155-156) en eerder door Johan Rengers van ten Post als ‘up de hoechte ende wo up een stert van drentland und is continens met vrieslant’ (J. Rengers van ten Post, *Werken I, II, III*, uitgegeven door H.O. Feith, Groningen 1852-1853) I, 71-72.

Grafiek 1: Inwonertal Groningen 1400-1795

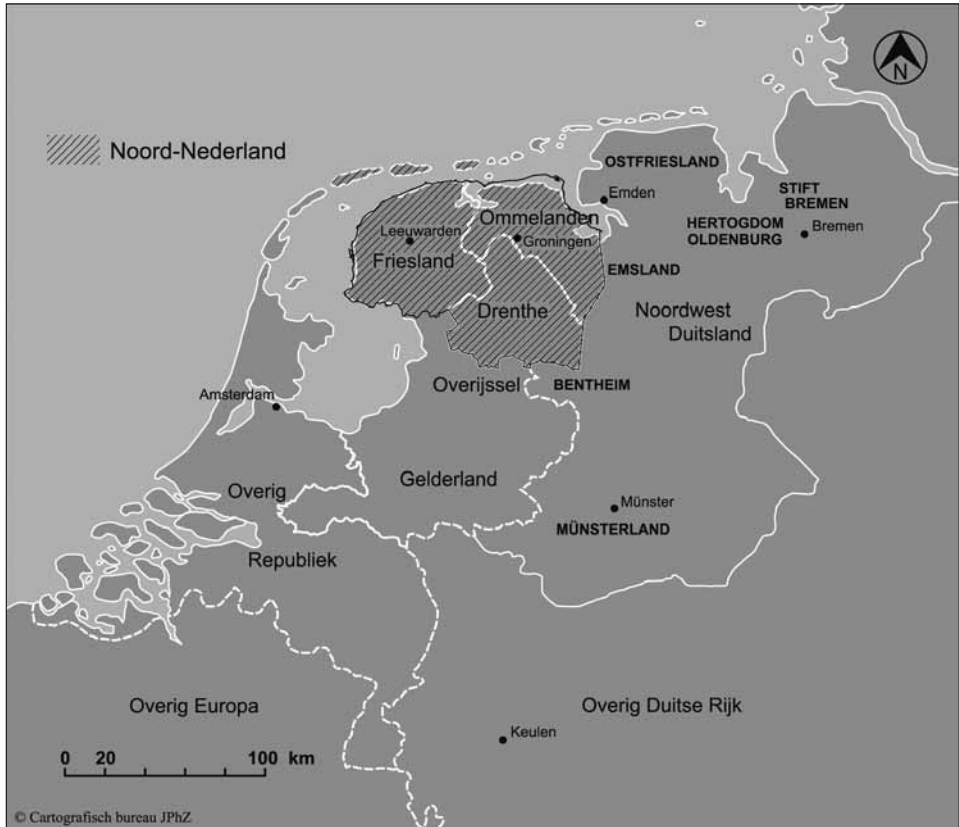

Bron: Visser, 'Dichtheid', (1400, 1560); W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici. Persona van Sint Maarten te Groningen 1489-1525* (Groningen 1888) 157 (1522); I.B.M. Matthey, 'Op fiscaal kompas' in: Idem, *Westeremden. Het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 251 (1606); M. Schroor, nog te publiceren reconstructies (1622, 1659, 1732, 1753); J. de Vries, *The Dutch rural economy in the Golden Age, 1500-1700* (New Haven en Londen, 1974) 107 (1721); R. Paping., *Voor een handvol stuivers. Werken, verdienen en besteden: de levensstandaard van boeren, arbeiders en middenstanders op de Groninger klei 1770-1860* (Groningen 1995) 311 (1770, 1795); en *Tegenwoordige Staat van Stad en Lande* (Amsterdam, Leiden, Dord en Harlingen 1794) 10 (1740).

telden alleen plaatsen als Hamburg, Bremen, Lübeck, Keulen, Den Bosch, Utrecht en een viertal Hollandse steden meer inwoners.¹⁶ Schattingen van de omvang van de Groninger bevolking omstreeks het midden van de zestiende eeuw (respectievelijk 1522 en 1564) lopen uiteen van 12.500 tot 19.400.¹⁷ Het lijkt het veiligst om voor het midden van de zestiende eeuw, het begin van de door ons behandelde periode, een inwonertal van tenminste 12.500 aan te nemen. De ontwikkeling van de bevolking van de stad valt af te lezen aan de bovenstaande grafiek.

¹⁶ Vgl. de geschatte bevolkingsaantallen van de Nederlandse steden in 1400 en 1560 bij P. Lourens en J. Lucassen, *Inwonertallen van Nederlandse steden ca. 1300-1800* (Amsterdam 1997) 13, 28, 30, 71, 76, 83 van resp. Leeuwarden, Groningen, Deventer, Kampen, Zwolle en Zutphen. Voor de Duitse steden: H.H. Blotevogel, "Metropolis Westfaliae"? Stability and change of regional urban functions since the eighteenth century' in: Kooij en Pellenburg (red.), *Regional Capitals*, 85-102, 90; verder: De Vries, *European urbanization*, 270-273.

¹⁷ H.J. Keuning, *De regio Groningen. De geografisch-economische geschiedenis van een regionale centrum-stad en haar ommeland* (Groningen 1974), 38 gaat in navolging van J.C. Ramaer, 'De middelpunten van bewoning in Nederland voorheen en thans', *Tijdschrift K.N.A.G.* 2de serie, 38 (1921) 1-38, 174-214, uit van 19.400 inwoners in 1564. Dit aantal lijkt echter aan de hoge kant. J.C. Visser, 'Dichtheid van de bevolking in de laat-middeleeuwse stad', *Historisch-geografisch tijdschrift*, 3 (1985) 10-21, 19 noemt het reëlere getal van 12.500 inwoners. Afgaande op de circa 1400 hoofden die bijvoorbeeld in 1536 (R.H. Alma en W.G. Doornbos, *Zestiende-eeuwse bevolkingslijsten van de stad Groningen 1535-1542* (Groningen 1994) 7-46), 'tot den landsknechten' werden aangeslagen, lijkt dit laatste een reëlere raming. Vermenigvuldigd met vijf geeft dit 7000 inwoners (excl. armen, uitstedigen en vrijgestelden, waaronder bewoners van kloosters, gast- en weeshuizen alsmede bewoners van de stadstafel). W. Zuidema, *Wilhelmus Frederici. Persona van Sint Maarten te Groningen (1489-1525) en de Groninger staatkunde van zijn tijd* (Groningen 1888) 157, vermeldt voor het jaar 1522 12.000 communicanten. Dit hoge aantal valt vermoedelijk toe te schrijven aan de politieke onrust in en rond de stad.

Afbeelding 1: Herkomstgebieden migranten naar Groningen.

De groei van het inwonertal vond vooral in de vijftiende en zestiende eeuw plaats. In de zestiende eeuw zou het aantal inwoners ruimschoots zijn verdubbeld.¹⁸ De bevolking van de stad groeide nog snel in de eerste decennia van de zeventiende eeuw, toen Groningen op grootse wijze werd uitgelegd, maar deze vlakte vervolgens af om zich tussen de 20.000 en 25.000 te stabiliseren. De stadsuitbreiding was tot in de negentiende eeuw groot genoeg om samen met de oude stad de stedelijke bevolking te huisvesten.¹⁹ De circa 22.500 inwoners die Groningen omstreeks 1650 telde, zouden pas in de Bataafs-Franse tijd worden overschreden. Vergeleken met de zestiende eeuw handhaafde de stad haar positie als regionaal bevolkingscentrum in de zeventiende en achttiende eeuw. Het inwonertal van Groningen werd in het Noordoost-Nederlandse en Noordwest-Duitse gebied in die tijd slechts overtroffen door Bremen (ca. 30.000), Hamburg en Keulen (beide 40 à 50.000 inwoners). Het was daarentegen volkrijker dan

¹⁸ Visser, 'Dichtheid', 19.

¹⁹ Kooij, 'Groningen', 41; M. Schroor, 'Een vlucht voorwaarts. Bespiegelingen rond de economisch-geografische politiek van het stadsbestuur van Groningen in het eerste kwart van de 17e eeuw', *Historisch Jaarboek Groningen* 2003, 37-58. Specifiek over de stadsuitleg in 1615-1624: E.A. Koster, *Stadsmorfologie. Een proeve van vormgericht onderzoek ten behoeve van stedenbouwhistorisch onderzoek* (Groningen, 2001) 161-288.

Leeuwarden (ca. 15.000), Münster (ca. 12.000) en Emden (ca. 10.000). In zekere zin was Groningen destijds veel meer dan thans een grote stad, hetgeen aanleiding geeft te veronderstellen dat zij voor een omvangrijk gebied in Noordoost-Nederland en Noordwest-Duitsland een aantrekkelijke migratiebestemming zal zijn geweest.

Burgerboeken

Aan de hand van de stadsrekeningen kon Feenstra op basis van de plaats van herkomst en het naamtype 800 burgers (27 percent van het totaal aantal nieuw ingeschreven burgers) naar herkomst traceren (1526-1610). Van hen bleek 21,5 percent afkomstig uit de Ommelanden (met inbegrip van het Oldambt), 20,9 percent uit Drenthe en Westerwolde en 27,4 percent uit Westfalen, Emsland en Bentheim. Bovendien worden Friezen (uit bij elkaar genomen de Ommelanden, Ostfriesland en Westerlauwers Friesland) door Feenstra als aparte categorie onderscheiden. Die waren goed voor 51,8 percent van de nieuwe burgers van elders. Uit zijn cijfers valt op te maken dat de percentages Friezen en Drenten het hoogst waren in de jaren 1580-1594, ten gevolge van de oorlogsomstandigheden en de daaruit voortvloeiende onveiligheid op het noordelijke platteland.

De burgerboeken laten ons grotendeels in de steek waar het op herkomst van de nieuwe burgers aankomt. Dat komt omdat lang niet alle inwoners van Groningen zich burger konden noemen, zoals bijvoorbeeld vrouwen aan wie als zodanig alleen bij hoge uitzondering het burgerrecht werd verleend. Anderzijds ligt het voor de hand te veronderstellen dat er – zeker in de wat eerdere perioden – onder de burgers van onbekende herkomst veel nieuwelingen van buiten Groningen afkomstig waren. Van de 2436 burgers die tussen 1526 en 1594 werden ingeschreven is van slechts 671 (27,5 percent) de plaats van herkomst vermeld. Van hen kwam 20 percent uit de Ommelanden, 30 percent uit Westfalen, Emsland en Bentheim, 24 percent uit Drenthe en Westerwolde en 25 percent uit de beide Frieslanden.²⁰ Over de periode 1594-1635 wordt de oogst nog magerder (zie tabel 1) en over de periode 1635-1671 drogen de geografische aanduidingen zelfs vrijwel geheel op.²¹ Voor de periode na 1671 verschaffen de burgerboeken ons echter een veel completer beeld van de herkomst van nieuw ingeschreven burgers. Over de gehele periode is dan voor slechts 10 percent onbekend waar zij vandaan kwamen. De onderstaande tabel laat zien dat van 5586 ingeschreven burgers bijna 28 percent uit de Ommelanden afkomstig was, een kleine 10 percent uit Drenthe en ruim 17 percent uit Duitsland.

De tabel bestrijkt periodes van een kwart- of een halve eeuw die in grafiek 2 zijn uitgewerkt. Uit een en ander wordt duidelijk dat de migratiecirkels om Groningen per decennium steeds nauwer lijken te worden, waarbij het aandeel van de nabije Noord-Nederlandse gebieden aanvankelijk redelijk stabiel blijft maar vanaf 1730 significant toeneemt. Het beeld is echter allerminst eenduidig. Dat wordt in de eerste plaats veroorzaakt door de ‘ruis’ van de categorie ‘onbekend’, die in de laatste decennia van de zeventiende eeuw 21 percent van de nieuwe burgers omvatte en ook gedurende de

²⁰ H. Feenstra, ‘Van stapelmarkt en vrije markteconomie: stad en Ommelanden in de 16^e eeuw’ in: P. Brood (red.), *Van Beeldenstorm tot Reductie van Groningen* (Groningen 1994) 143-183, 160, vergelijkt de door hem onderscheiden herkomstcategorieën met het totaal aantal nieuwe burgers. Wij zijn voor de vergelijking met de vijftiende en zestiende-eeuwse cijfers slechts uitgegaan van de nieuwe burgers voor zover ze van elders afkomstig waren.

²¹ Dat geldt overigens niet voor de beroepsvermeldingen (van 70 percent van de tussen 1594 en 1635 ingeschreven nieuwe burgers is het beroep genoteerd) waarop wij in onze dissertatie terugkomen.

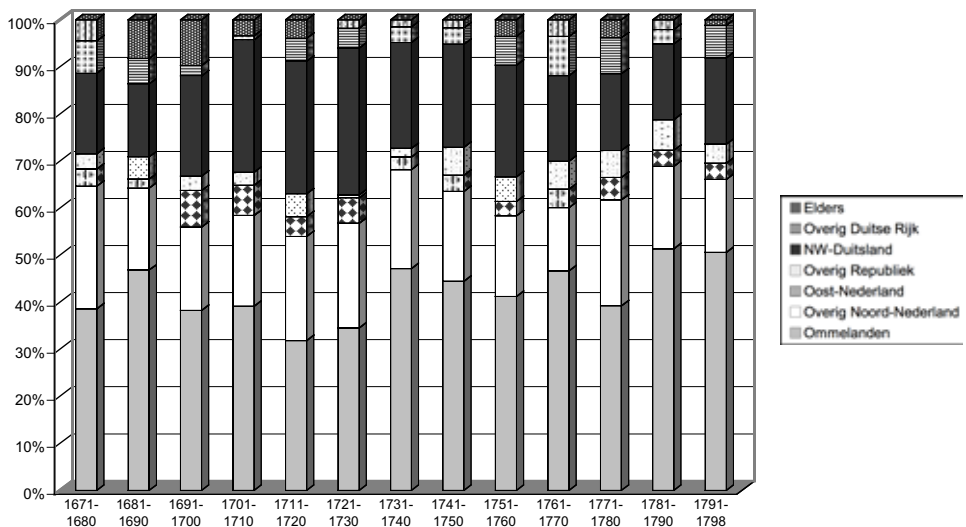
Tabel 1: Herkomstgebieden nieuwe burgers in percentages (1594-1635) 1671-1798

Periode	1594-1635	1671-1700	1701-1750	1751-1798	1671-1798
Aantal nieuwe burgers	1790	1471	2336	1779	5586
Onbekende herkomst	1617 (90.3%)	316 (21.4%)	190 (8.1%)	78 (4.4%)	584 (10.5%)
Alleen stad Groningen	18.5	16.5	22.9	30.6	23.7
Stad en Lande	31.2	25.9	27.1	29.9	27.7
Drenthe	10.4	10.0	10.5	7.1	9.3
Friesland	4.6	2.4	3.9	4.0	3.6
Overijssel/Gelderland	2.3	3.0	3.1	2.4	2.8
Overig Republiek	4.0	2.8	2.1	3.7	2.8
Ostfriesland	7.5	3.2	5.8	6.2	5.2
Emsland	*	2.4	4.4	3.0	3.4
Münsterland/Westfalen	13.3	5.8	8.1	2.8	5.8
Overige Duitse Rijk	5.2	2.2	2.3	4.0	2.8
Overig Europa	2.9	4.4	1.7	1.9	2.5

Bron: Groninger Archieven, Oud-archief Groningen (verder OAG), 596r, Cleyne Borgerrecht 1544-1798 (1594-1635), resp. 596ar/br, Register (...) kleine borgerrecht 1671-1770, resp. 1771-1808 (1671-1798).

* Gecombineerd met Münsterland/Westfalen

Grafiek 2: Groningen: herkomstgebieden nieuwe burgers 1671-1798, aandelen per decennium

Bron: Groninger Archieven, OAG, 596r/br.

achttiende eeuw tussen de 5 en 8 percent bedroeg. Verder zien we een toename van het aantal migranten uit het Duitse achterland, met name in de eerste drie decennia van de achttiende eeuw. Het lijkt geen twijfel dat de Spaanse Successieoorlog door hogere sterfte en uitstedigheid ruimte heeft gecreëerd voor migranten van buiten de Republiek. De huwelijksproclamatieboeken bieden hier uitkomst. In de stad was destijds veelal van elders afkomstig soldatenvolk aanwezig en het aantal soldaten onder de mannelijke huwelijkskandidaten bereikte tussen 1701 en 1715 dan ook een hoogtepunt (30,6 percent van alle huwende mannen).²²

Huwelijksproclamaties

Zoals wij uit het voorgaande hebben kunnen opmaken vormen de burgerboeken (en dat geldt *a fortiori* voor de gildrechtregisters) een te smalle, hooguit indicatieve basis voor het vaststellen van de herkomst van de immigranten. Daarover geven alleen de huwelijksproclamatieboeken ons enige informatie. Die bieden een veel getrouwer afspiegeling van de stedelijke bevolking. We profiteren van de gelukkige omstandigheid dat tussen 1595 en 1798 alle huwelijken in Groningen werden aangegeven. Over de ruim twee eeuwen komt dat neer op ruim 61.700 huwelijksproclamaties en een aantal van bijna 123.500 ondertrouwen.²³ In het kader van ons onderzoek hebben wij daarvan inmiddels ruim 30 percent (zie tabel 2) – dat wil zeggen een zestigtal jaren – geteld. Daarbij is een onderscheid gemaakt naar geslacht en herkomstgebied. Voorts zijn we nagegaan in hoeverre onder de mannelijke huwelijkskandidaten soldaten voorkwamen en hebben we de gevallen opgetekend waar bij de vrouwen sprake was van hertrouwende weduwen. Ook huwelijken tussen Stadlers onderling zijn geregistreerd. In deze bijdrage beperken we ons echter tot de voorlopige resultaten van de tellingen naar geslacht en herkomstgebieden. Daarbij wordt wat het laatste betreft een op kaart weergegeven gebiedsindeling (zie afbeelding 1) gehanteerd op basis van een enigszins anachronistische samenvoeging van een aantal kleinere deelgebieden.²⁴

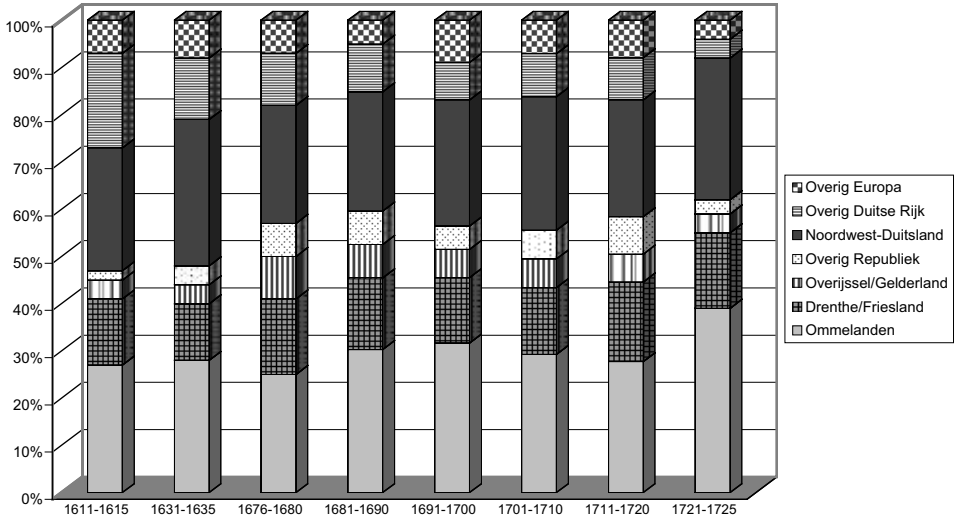
Hoewel het onderzoek nog gaande is laten zich al wel enkele voorlopige conclusies trekken. Zo bevestigen de huwelijksproclamatieboeken de eerder op basis van de burgerboeken gesignaleerde geleidelijke terugloop van het aantal verre en buitenlandse migranten. Daarover laten de staafdiagrammen geen misverstand bestaan. Bij de vrouwelijke trouwlustigen, die geheel conform het algemene patroon over geringere afstand migreren spreekt deze afname des te sterker. In dit verband valt vooral de afname van het aantal nieuwkomers uit het overige Duitse Rijk, die van grotere afstand afkomstig zijn, op. Echte lange afstandsmigranten komen onder de vrouwen nauwelijks voor en hun (al geringe) percentage neemt bovendien af.

²² Vergelijkbare hoge percentages registreerden wij over de jaren 1595-1597 (30%).

²³ De proclamaties over de jaren 1636 en 1640 zijn incompleet. Die over de jaren 1641-1646 zijn verloren gegaan.

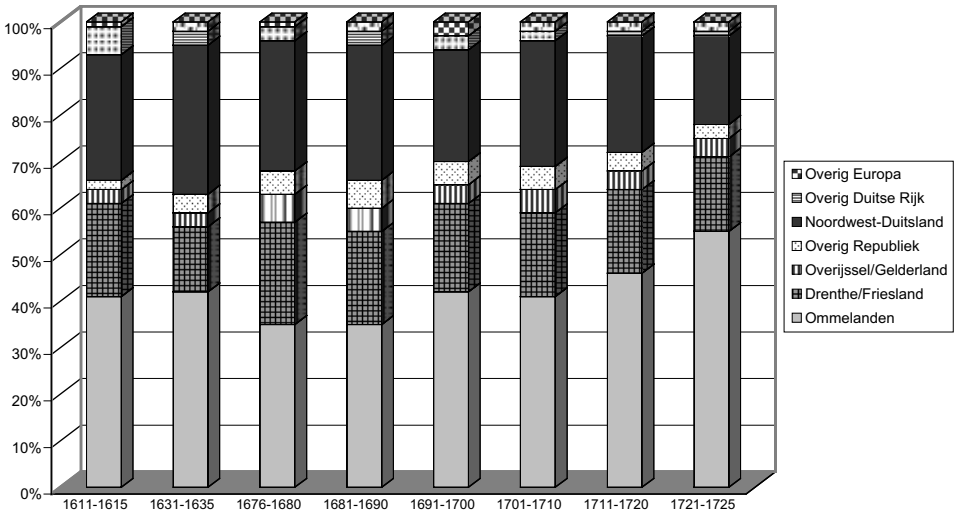
²⁴ In het onderzoek wordt uitgegaan van de volgende herkomstgebieden: 1. Stad Groningen, 2. Stadstafel, 3. Gorecht, 4. Veenkoloniën, 5. Oldambt & Westerwolde, 6. Ommelanden (Westerkwartier, Hunsingo, Fivelingo), 7. Drenthe, 8. Friesland, 9. Overijssel/Gelderland, 10. West-Nederland (Holland, Utrecht), 11. Overig Nederland (Zeeland, Noord-Brabant, Limburg), 12. Oldenburg (excl. Jever) en Stift Bremen (incl. Verden), 13. Eemsland (Niederstift Münster, Lingen, Rheine e.o.), 14. Ostfriesland (incl. Jever), 15. Bentheim, 16. Westfalen/Münsterland (incl. Ravensberg, Lippe-Detmold, Paderborn), 17. Rijnland (Kleef, Gulik, Mark, Berg, Trier en de Palts), 18. Overig Noord-Duitsland (Sleeswijk-Holstein, Mecklenburg, Brandenburg-Pruisen, incl. Pommeren/Danzig, Braunschweig-Lüneburg, Saksen-Anhalt, Keursaksen), 19. Frankrijk, 20. België, 21. Britse eilanden, 22. Overig Europa, 23. Onbekend.

Grafiek 3: Groningen, herkomstgebieden vreemde ondertrouwdmen (mannen), 1611-1725

Bron: op basis Groninger Archieven, OAG, retro-acta burgerlijke stand, *Ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Grafiek 4: Groningen, herkomstgebieden vreemde ondertrouwen (vrouwen), 1611-1725

Bron: op basis Groninger Archieven, OAG, retro-acta burgerlijke stand, *Ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Onder de migranten uit de onmiddellijke omgeving (Ommelanden en Drenthe/Friesland) is het aantal vrouwen zoals verwacht niet alleen veel hoger, maar de aantallen uit deze gebieden afkomstige huwelijkskandidaten nemen ook sterker toe dan bij de mannen. Wel merken we op dat de percentages vrouwelijke trouwlustigen uit

Noordwest-Duitsland nauwelijks lager liggen dan bij de mannen. Een verdere uitsplitsing naar deelgebied wijst uit dat hier het percentage vrouwen eveneens hoger ligt naarmate het deelgebied dichter bij Groningen is gelegen. De absolute aantallen mannen en vrouwen die in de hier bestudeerde periode uit Ostfriesland en Emsland te Groningen in ondertrouw gaan ontlopen elkaar niet veel (1248 mannen tegenover 1188 vrouwen). Voor de overige, verder van Groningen verwijderde delen van Noordwest-Duitsland, te weten Oldenburg/Bremen, Bentheim en Münsterland/Westfalen, zijn de aantallen vrouwelijke ondertrouwd en echter heel wat geringer (738 vrouwen tegenover 1395 mannen). Opmerkelijk zijn de geringe percentages huwend en die elders uit de Republiek (exclusief Drenthe en Friesland) afkomstig waren. Op alle huwelijkskandidaten waren het er niet meer dan 4,9 percent, hoewel hun aantallen gaandeweg wel toenamen (1611-1635: 2,3 percent, 1676-1725: 5,4 percent). Slechts één op de tien vreemdelingen (10,6 percent) was derhalve uit overig Nederland afkomstig.

De stagnatie van het aantal ondertrouwd en mannen uit de noordelijke omgeving in de jaren 1701-1710 was ongetwijfeld een gevolg van hun betrekkelijke afwezigheid en van een hogere sterfte onder deze categorie ten gevolge van de Spaanse Successieoorlog. Toch laat tabel 2 zien dat het aantal ondertrouwd en (mannen en vrouwen) van buiten de stad een absoluut hoogtepunt bereikte, met onder hen hoge percentages militairen die voor een belangrijk deel ook uit de noordelijke omgeving afkomstig waren. Dat de steden als vanouds een vrouwenoverschot hadden kan ook worden afgeleid uit het totale aantal ondertrouwd en. Over de onderzochte periode van in totaal 60 jaren was slechts 47,3 percent van de mannen afkomstig uit de stad, tegenover 60,7 percent van de vrouwen. De ‘Duitsers’ vormden met enige wisselingen een tamelijk stabiele categorie van migranten met een aandeel van ruwweg een derde van de ondertrouwd en van buiten de stad en van 15 percent in het totale aantal ondertrouwd en.²⁵

Stad en Ommelanden

Tabel 2 laat grote fluctuaties zien tussen de verschillende herkomstcategorieën. Die waren voor een belangrijk deel het gevolg van demografische, politieke en economische factoren. Oorlogsomstandigheden leidden tot een toevloed van militairen en vluchtelingen van elders, waarvan de effecten onmiddellijk zijn terug te vinden in een stijging van het percentage ondertrouwd en dat van elders afkomstig was, een effect dat meestal nog enkele jaren na-ijlde. Hoge percentages vreemde huwelijkskandidaten dus in de periode 1676-1680, als nasleep van de oorlog met Frankrijk, Engeland, Münster en Keulen, en in de jaren tijdens en na de Spaanse Successieoorlog (1701-1713). Door gaans leidt een verhoogde sterfte in de stad in eerste instantie tot *endogamisering* van het huwelijkspatroon, waarbij weduwnaars en weduwen met elkaar huwen, waarna uiteindelijk het restant van de vrijgestorven plaatsen door nieuwkomers wordt opgevuld. De hoge sterfte tijdens de jaren 1679-1681 en 1689-1694 wordt dan ook weerspiegeld in hoge percentages huwelijkskandidaten uit Groningen zelf.²⁶ De door Van Lottum geconstateerde verschuiving van sedentaire migranten naar niet-sedentaire (seizoens)migrant en zien we (in tegenstelling tot de burgerboeken waar dit effect pas

25 W.J. Formsma e.a. (red.), *Historie van Groningen. Stad en Land* (Groningen 1981) 359.

26 Volgens een in het kader van ons promotieonderzoek vervaardigde en nog te publiceren reconstructie van de sterfte in de stad Groningen (1650-1800).

Tabel 2: Overzicht van de ondertrouwen naar aantallen, tijdvak en voornaamste herkomstgebieden in de stad Groningen, 1611-1725

	1 Totaal onder- trouwen	2 Afkomstig uit de stad en stadstafel (tussen haak- jes percen- tage van 1)	3 Van buiten de stad afkomstig (tussen haak- jes percen- tage van 1)	3 Afkomstig uit de Om- melanden en de stadsjuris- dicties (tus- sen haakjes percentage van 3)	4 Afkomstig uit Drenthe en Friesland (tussen haak- jes percen- tage van 3)	5 Afkomstig uit Duits- land (tussen haakjes percentage van 3)
1611-1615	2556	1361 (53.2)	1195 (46.8)	404 (33.8)	196 (16.4)	483 (40.4)
1631-1635	3208	2309 (72.0)	899 (28.0)	292 (32.4)	114 (12.7)	359 (39.9)
1676-1680	3458	1753 (50.7)	1705 (49.3)	488 (28.6)	304 (17.8)	599 (35.1)
1681-1685	3672	2026 (55.2)	1646 (44.8)	532 (32.3)	272 (16.5)	563 (34.2)
1686-1690	2538	1426 (56.2)	1112 (43.8)	359 (32.3)	195 (17.5)	380 (34.2)
1691-1695	3600	2116 (58.8)	1484 (41.2)	526 (35.4)	241 (16.2)	464 (31.3)
1696-1700	3026	1705 (56.3)	1321 (43.7)	480 (36.3)	204 (15.4)	361 (27.3)
1701-1705	3210	1480 (46.1)	1730 (53.9)	602 (34.8)	254 (14.7)	582 (33.6)
1706-1710	3278	1607 (49.0)	1671 (51.0)	564 (33.8)	273 (16.3)	548 (32.8)
1711-1715	3378	1610 (47.7)	1768 (52.3)	572 (32.4)	295 (16.7)	564 (31.9)
1716-1720	2654	1336 (50.3)	1318 (49.7)	537 (40.7)	236 (17.9)	368 (27.9)
1721-1725	3212	1683 (52.4)	1529 (47.6)	711 (46.5)	242 (15.8)	418 (27.3)
Totaal	37.790	20.412(54.0)	17.378(46.0)	6067 (34.9)	2826 (16.3)	5689 (32.7)

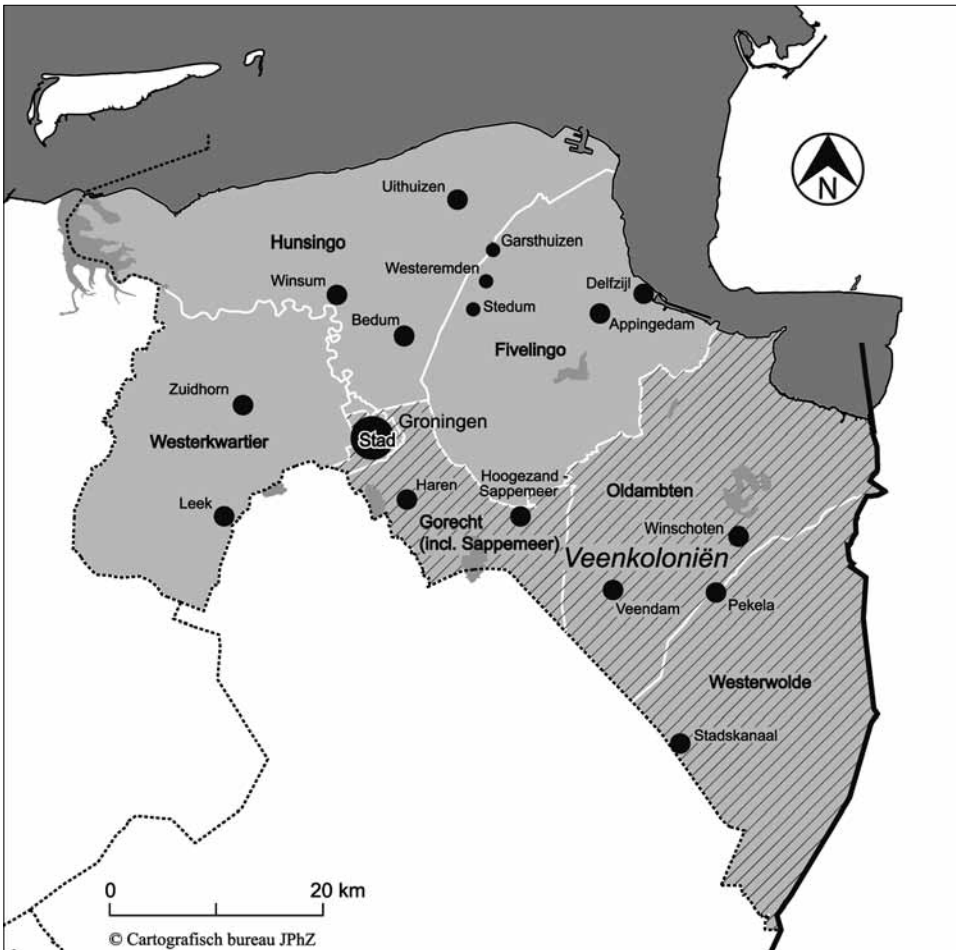
Tabel 3: Percentage huwelijkspartners van het totaal dat afkomstig is uit de Stadsjurisdicties en de Ommelanden, 1611-1725

	1611- 1615	1631- 1635	1676- 1680	1681- 1690	1691- 1700	1701- 1710	1711- 1720	1721- 1725
Gorecht	2.9	1.4	1.6	1.6	1.6	1.3	1.6	2.0
Veenkoloniën	0.1	0.1	0.3	0.7	1.0	1.6	2.1	3.0
Oldambt en Westerwolde	1.2	1,7	3.2	2.9	3.7	4.5	4.6	5.6
Ommelanden (*) Hunsingo, Fivelingo en Westerkwartier	11.7	6.0	9.0	9.0	8.8	10.6	10.0	11.6

na 1730 optreedt) al in het eerste kwart van de achttiende eeuw tot uiting komen in een afname van het percentage verre, met name Duitse migranten.²⁷

Omdat de stad gedurende deze periode naar schatting steeds een vijfde tot een kwart van de bevolking van het gebied herbergde dat thans de provincie Groningen vormt,

27 Van Lottum, *Across the North Sea*, 142-147.

Afbeelding 2: Provincie Groningen: Ommelanden en Stadsjurisdicties.

kunnen de huwelijkscijfers ons in indirecte zin eveneens iets zeggen over de bevolkingsontwikkeling van het gewest. Zoals tabel 3 aantoonde, weerspiegelen de toenemende percentages ondertrouwen de structurele groei van de bevolking in zowel Veenkoloniën als het Oldambt, als gevolg van vervening, ontginningen en inpolderingen.

Dat de stad meer migranten van elders aantrok dan het platteland blijkt ook uit een vergelijking van de huwelijkscijfers uit de periode 1700-1811 voor een negental stedelijke kernen en grotere dorpen in Stad en Lande. Daar was gemiddeld 61,8 procent van de huwenden afkomstig uit de eigen woonplaats, terwijl in de stad Groningen – weliswaar over een iets eerdere periode – 54 procent van de ondertrouwen afkomstig was uit de stad (1701-1725: 49 procent). De stadse trouwlustigen kwamen gemiddeld genomen bovendien van verder afgelegen plaatsen. Van het totaal aantal huwenden in de negen plattelandsplaatsen was 31,6 procent afkomstig van elders op het Groningse platteland; in de stad was dat bijna de helft minder (16,1 procent). Het percentage buitenlandse huwe-

lijkspartners bedroeg op het platteland 2,4 percent, in de stad 17,3 percent van het totaal!²⁸

Veendam is een van de weinige plaatsen waar aan de hand van trouwregisters een vergelijking kan worden gemaakt met de stad Groningen. Daar waren over de periode 1656-1705 57 percent van de huwendes afkomstig uit de directe omgeving.²⁹ In de stad Groningen lag het percentage ondertrouwen in de door ons onderzochte periode weliswaar hoger (70 percent), maar we moeten daarbij bedenken dat Veendam vrijwel uit het niets aan het groeien was en hoe dan ook een aanzienlijk geringere bevolking had dan Groningen. Van de overige gehuwden was 11 percent uit Duitsland afkomstig (Stad Groningen: 15,1 percent) en 13 percent uit Drenthe en Friesland (Stad Groningen: 7,2 percent). Samen genomen was 20,9 percent van de gehuwden in Veendam uit Drenthe en Duitsland afkomstig, een iets hoger aandeel dan in de stad Groningen (20,1 percent), waarbij onder de Groninger huwelijkskandidaten de Duitsers ten opzichte van de Drenten veruit in de meerderheid waren.

Dat het platteland in het algemeen en dorpen in het bijzonder een wat omvang betreft veel kleiner rekruteringsgebied hadden, blijkt tenslotte ook uit de herkomst van 1611 vreemde huwelijkspartners die tussen 1631 en 1790 in (onder)trouw gingen in een drietal Hogelandster dorpen (Westeremden, Garsthuizen en Stedum). Daar was geen sprake van de aantrekkingskracht van de stad of van grootschalige verveningen zoals die zich op dat moment in het zuidoosten van de provincie Groningen voltrokken. Van de 'vreemdelingen' waren 1549 (96,2 percent) van elders uit de provincie afkomstig, merendeels (1167 of 72,4 percent) uit dorpen binnen een straal van tien kilometer, dus uit de onmiddellijke omgeving.³⁰ Van de vreemdelingen die in de stad Groningen huwden was slechts 34,9 percent van elders uit de provincie afkomstig. Met inbegrip van de Drentse dorpen schatten we dat ten hoogste 20 percent van de 'vreemde' huwelijkspartners uit een gebied met een straal van minder dan tien kilometer rond Groningen afkomstig was.

Friezen, Drenten en Westfalingen

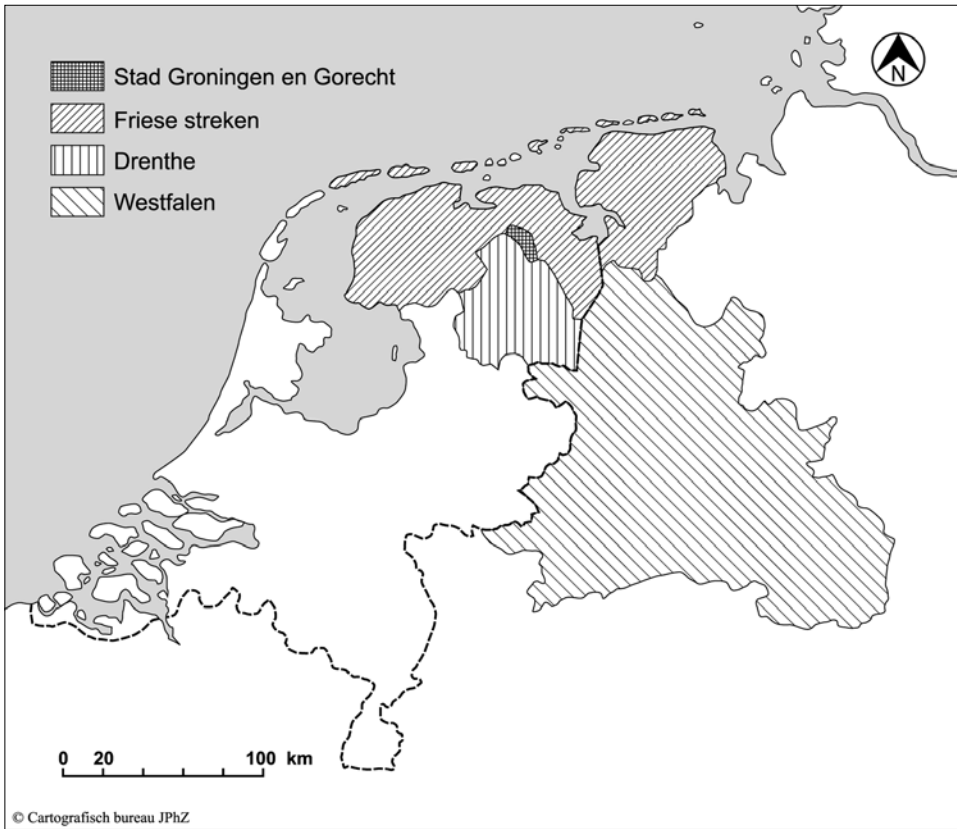
Keren we terug naar de oorspronkelijke vraagstelling. Groningen was omstreeks 1600 meer een (Neder)Duitse dan een Nederlandse stad. In de zestiende eeuw hadden Stad en Ommelanden in sociaal en economisch opzicht een uitgesproken op het oosten gerichte oriëntatie. In migratoir opzicht leek Groningen, zo stelt Feenstra op basis van de zestiende-eeuwse burgerboeken, een *Friese* stad te worden.³¹ Met Fries worden de Friezen aangeduid uit de Ommelanden, Oldambt en Westerwolde, alsmede Westerlauwers Friesland en Ostfriesland. De burgerboeken lijken inderdaad een bevestiging van een

28 De gegevens over de negen nederzettingen (Appingedam, Veendam, Sappemeer, Warffum, Beerta, Usquert, Midwolda, Zuidhorn en Noordhorn) in: H.T.J. Miedema, 'De herkomst van de huwelijkspartners op het Groningse platteland in de achttiende eeuw', *Groningse Volksalmanak 1963*, 131-136, 133-134.

29 De cijfers voor Veendam zijn ontleend aan W.G. Doornbos, *Parenteel Sap. Een schippers- en handelsfamilie uit de Veenkoloniën in de achttiende eeuw* (Amsterdam 1998) 12.

30 A. Hoft e.a., 'Een bijdrage tot de historische demografie van het Hogeland' in: I.B.M. Matthey (red.), *Westeremden, het verleden van een Gronings terpdorp* (Groningen 1975) 161-194, 184-189; vgl. P. Hoppenbrouwers, 'Demographische Entwicklung und Besitzverhältnisse im Wold-Oldambt (Provinz Groningen) (ca. 1630-1730). Die Quellen und ihre Probleme' in: E. Hinrichs en H. van Zon (red.), *Bevölkerungsgeschichte im Vergleich: Studien zu den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Aurich 1988) 9-26, 16 voor Scheemda waar 70-80 percent van de huwelijkspartners in 1645-1696, resp. 1705-1729 uit de eigen Oldambtster omgeving afkomstig was.

31 Feenstra, 'Stapelrecht', 160, 182.

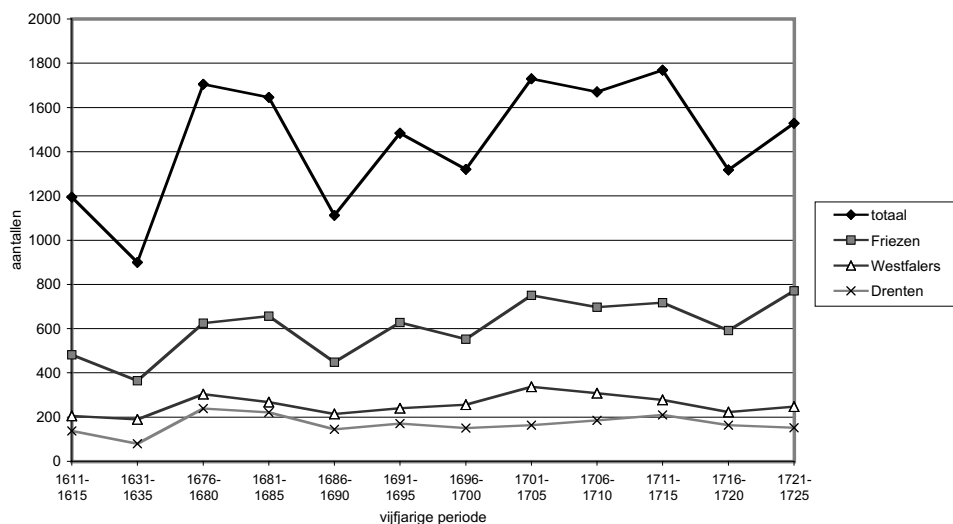
Afbeelding 3: Friese, Drentse en Westfaalse herkomstgebieden.

Tabel 4: Percentage Friezen, Westfalingen en Drenten onder de huwelijkspartners van elders

	1611- 1615	1631- 1635	1676- 1680	1681- 1685	1686- 1690	1691- 1695	1696- 1700	1701- 1705	1706- 1710	1711- 1715	1716- 1720	1721- 1725
Friezen	40.2	40.4	36.6	39.9	40.3	42.3	41.9	43.4	41.7	40.6	44.9	50.4
Westfalingen	17.2	21.1	17.8	16.2	19.2	16.2	19.4	19.5	18.4	15.7	16.8	16.2
Drenten	11.5	8.8	14.0	13.4	13.0	11.5	11.4	9.5	11.1	11.8	12.3	9.9

toenemend aantal Friezen onder de nieuwkomers in de jaren die volgden. Zo bekeken groeide het percentage Friezen onder de nieuwe burgers van 12,6 percent (1526-1594) via 43,3 percent (1594-1635) naar gemiddeld 36,5 percent over de lange periode 1671-1798. Het percentage Drenten onder de nieuwe burgers nam procentueel iets toe en bij de Westfalingen stabiliseerde het zich om uiteindelijk na het midden van de achttiende eeuw scherp te dalen. De huwelijksproclamatieboeken, die een kortere periode bestrijken maar een veel preciezer beeld geven, spreken het toenemende 'Friese' karakter van de migratie evenmin tegen, zoals tabel 4 toont. Vooral na 1690 sloeg de balans om ten gunste van de Friese migranten.

Grafiek 5: Groningen: Friese, Westfaalse en Drentse huwelijkspartners, 1611-1725

Bron: Groninger Archieven, OAG, retro-acta burgerlijke stand, *Ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Ook de grafiek maakt duidelijk zichtbaar dat wat de nieuwkomers betreft het aandeel van de 'Friezen' in de migratie bleef toenemen. Driekwart van hen was afkomstig uit de Ommelanden en de stadsjurisdicties, dus de latere provincie Groningen met uitzondering van de stad.

Onder de 'Friezen' namen de Friezen uit de provincie Friesland een zeer bescheiden plaats in, zoals tabel 5 weergeeft. Ze vormden samen nog geen 10 percent van alle Friezen die zich voor de ondertrouw in Groningen meldden. Het aandeel van de Oostfriezen bedroeg bijna het dubbele en ook hierin zou de oostelijke oriëntatie van Groningen nog lang weerspiegeld worden. De reden van het geringe aantal Friezen ten westen van de Lauwers valt niet moeilijk te raden. Tussen Stad en Lande en Friesland bestond in economisch opzicht een grote mate van economische complementariteit, waarbij Friesland, waar geen stapelrecht gold, een veel opener economie had en meerdere steden telde. Ook onderhielden de streken bewesten de Lauwers, mede vanwege de geringere afstand, veel oudere en intensievere relaties met Holland. Dat blijkt onder andere uit de aantallen uit Friesland afkomstige bruidegoms en bruiden in Amsterdam. Die liepen in de zeventiende en achttiende eeuw op tot meer dan het dubbele van de huwendes uit Groningen, ondanks het feit dat de bevolkingsomvang van Friesland slechts anderhalf maal zo groot was als die van Groningen en Ommelanden.³² Zelfs het verder van Amsterdam gelegen Ostfriesland leverde meer huwendes dan Stad en Lande.³³ De indruk bestaat dat onder de Westerlauwers Friese nieuwkomers in Groningen

32 Namelijk: 1606: Stad en Lande ca. 74.000 (Friesland ca. 120.000); 1753: Stad en Lande 95.000 (Fr. 135.000); 1795: Stad en Lande 115.000 (Fr. 161.500). Vgl. J.A. Faber, *Drie eeuwen Friesland. Economische en sociale ontwikkelingen van 1500 tot 1800* (Leeuwarden 1973) II, 413; Matthey, 'Op fiscaal compas', 251; de Vries, *The Dutch rural economy*, 107 en H.J. Versfelt en M. Schroor, *De Franse kaarten van Drenthe en de noordelijke kust 1811-1813* (Groningen, 2001) 22.

33 S. Hart, *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia, 1600-1800* (Dordrecht 1976) 165, telde 11.608 Oostfriese huwendes. Emden (3510) leverde bijna evenveel huwendes als het veel grotere Groningen (3551).

Tabel 5: Absolute aantal ondertrouwden in Groningen naar enkele herkomstgebieden (1611) 1676-1725

	Mannen	Vrouwen	Totaal
Ommelanden en stadsjurisdicties	2961	3106	6067
Drenthe	988	1026	2014
Ostfriesland	757	745	1502
Münsterland/Westfalen	721	333	1054
Emsland	491	443	934
Overijssel/Gelderland	576	321	897
Friesland	473	339	812
West-Nederland	316	240	556
Bentheim	298	199	497

zich relatief gezien meer beoefenaren van gespecialiseerdere ambachten en kunstnijverheden bevonden. Zo springt een reeks aansprekende namen in het oog, zoals de drukker Gerard Ketel uit Franeker, de aannemer Roeleff Janssen uit Leeuwarden, de Friese landmeter Johannes Sems, de uit Kollum afkomstige kunstschilder Herman Colenius, en verder de beeldhouwers Theodorus en Gerbrandus van der Haven, Cornelis Kooystra, en de uit Harlingen gevluchte latere raadsheer Saco Herman van Idsinga.³⁴ Overigens is het onderzoek naar de sociaaleconomische en culturele achtergronden van migranten nog een goeddeels braakliggend terrein.³⁵ Van alle genoemde gebieden buiten het eigenlijke Stad en Lande was uiteindelijk het nabijgelegen Drenthe de streek waaruit Groningen de meeste nieuwkomers aantrok. In tabel 5 hebben we de herkomstgebieden uitgesplitst. Bij elkaar opgeteld leverden de Westfaalse gebieden, waartoe wij behalve Münsterland/Westfalen ook het Emsland en Bentheim rekenen, overigens meer ondertrouwden (2485) dan het nabije Drenthe (2014). Afgezet tegen de bevolkingsomvang leverde Drenthe relatief gezien meer ondertrouwden, wat gezien de onmiddellijke nabijheid van dit gebied voor de hand ligt.³⁶ De grotere afstand en de hogere economische ontwikkelingsgraad zullen – meer nog dan in het geval van Friesland, dat eveneens een betrekkelijk gering aantal migranten aan Groningen leverde – een rol hebben gespeeld bij het beperkte aantallen huwelijkskandidaten uit West-Nederland (Holland en Utrecht) – ook vergeleken met Oost-Nederland (Overijssel/Gelderland). Gedurende de gehele onderzochte periode stagneerde dit rond de 2 procent.

34 Daarbij valt de invloed van de Friese hofstijl niet te veronachtzamen. Cf. J. de Haan, 'Cornelis Kooystra (1712-1769). Leven en werk van een beeldhouwer', *Historisch jaarboek Groningen 2003*, 59-90, 61 en *Hier ziet men uit paleizen. Het Groninger interieur in de zeventiende en achttiende eeuw* (Assen, 2005) 242-244.

35 Over de universiteitsmigranten is meer bekend. Zie F.R.H. Smit en G. Jensma, 'Universiteiten van Friesland en Groningen, 1585-1811: een dubbelportret' in: *Academisch Onderwijs in Franeker en Groningen 1585-1843. IJver en Wedijver* (Groningen 1985) 13-32, passim.

36 Naar schatting telden Drenthe, Bentheim en Emsland (incl. Lingen) aan het begin van de zeventiende eeuw (resp. 17.000, 12.000 en 30.000 inwoners).

Integratie in de Nederlanden

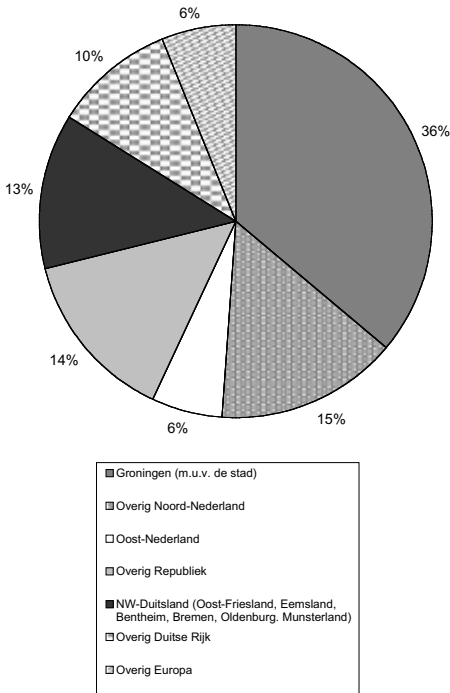
Qua migratiepatronen bleef Groningen nog lang nauwe en intensieve relaties onderhouden met de Duitse gebieden, met name Ostfriesland, het Emsland en Münsterland-Westfalen. We noemden hiervoor het geringe aantal migranten dat afkomstig was uit de beide Hollandse gewesten en Utrecht. Toch raakte de stad Groningen geleidelijk aan geïntegreerd in de Republiek. Deze heroriëntatie op het westen en, in het verlengde daarvan, de voortgaande staatkundige integratie, is een proces dat getypeerd kan worden als een ‘dalend cultuurgoed’ dat via de politieke en culturele elite geleidelijk werd overgenomen door de ‘onderliggende’ maatschappelijke lagen. Hoewel een onderzoek naar godsdienstige motieven van de migranten in zijn algemeenheid buiten het bestek van dit artikel valt, kan aan de hand van attestaties wel iets worden gezegd over het aandeel van de lidmaten van de gedurende de Republiek heersende kerk, de Nederduits Gereformeerde kerk. Statistische gegevens over attestaties zijn een goede indicator voor het proces van politieke integratie in de Republiek omdat voor veel politieke functies het lidmaatschap van deze kerk een voorwaarde was. De Gereformeerde Kerk had ten tijde van de Republiek en met name in Groningen vooral tijdens de zeventiende eeuw in alle opzichten het karakter van een staatskerk, waarbij het stadspatriciaat zeer nauw vervlochten was met het bestuur van de kerk.³⁷ We zien de invloed van de calvinistische ‘staatskerk’ ook weerspiegeld bij de migranten. Een vergelijking tussen de percentages ondertrouwen van elders met de ondertrouwen met een attestatie van elders over qua tijdspanne niet geheel samenvallende perioden laat niettemin opmerkelijke overeenkomsten en verschillen zien. Beide percentages van de uit de Republiek (provincie Stad en Lande, Drenthe, Friesland en Oost-Nederland) afkomstige ondertrouwen staan vrijwel op gelijke hoogte. De Noordwest-Duitsers, waar de lutheranen en de katholieken veruit in de meerderheid zijn, zijn zwaar ondervertegenwoordigd bij de attestanten, terwijl overig Duitsland (met name het Rijnland en daarbinnen vooral de Palts, Gulik en Kleef) weer bovengemiddeld vertegenwoordigd is. Dit calvinistische karakter geldt nog sterker voor de migranten die uit de overige delen van de Republiek (met name Holland, Zeeland en Utrecht) afkomstig zijn. Hier zijn de calvinistische migranten – met de beste papieren – oververtegenwoordigd. Het was bepaald niet een van de geringste fenomenen waaruit kon worden afgeleid dat Stad en Lande langzaam aan geïntegreerd raakte in het nieuwe, weliswaar losse, maar onmiskenbare staatsverband van de Republiek der Verenigde Nederlanden.

Tenslotte

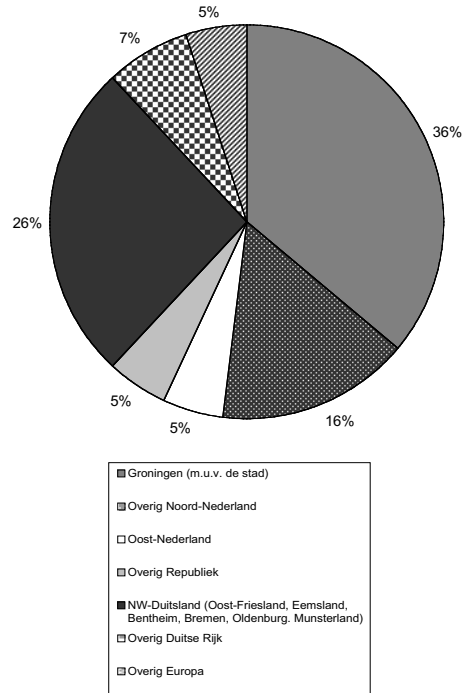
De voorlopige resultaten uit ons onderzoek op basis van zowel de burgerboeken als de huwelijksproclamaties geven aan dat het rekruteringsgebied van migranten van de stad Groningen gaandeweg inkromp. Uiteraard was de bevolking van de stad, zoals vrijwel overal het geval was, primair samengesteld uit de bekende mix tussen mensen uit de nabije omgeving en mensen van grotere afstand. Maar vooral die laatste bleven in de achttiende eeuw steeds meer weg en wanneer we Noord-Nederland, net als gezaghebbende tijdgenoten als Willem Frederiks en Ubbo Emmius eenvoudigweg als

³⁷ Schilling, Heinz, ‘Das calvinistische Presbyterium in der Stadt Groningen während der frühen Neuzeit und im ersten Viertel des 19. Jahrhunderts’ in: Heinz Schilling und Herman Diederiks, *Bürgerliche Eliten in den Niederlanden und Nordwestdeutschland* (Köln/Wien, 1985), 195-273, 196-198, 254.

Grafiek 6: Herkomst attestaties Gereformeerde kerken Groningen, 1594-1660

Grafiek 7: Herkomst vreemde huwelijkspartners Groningen, 1611-1725

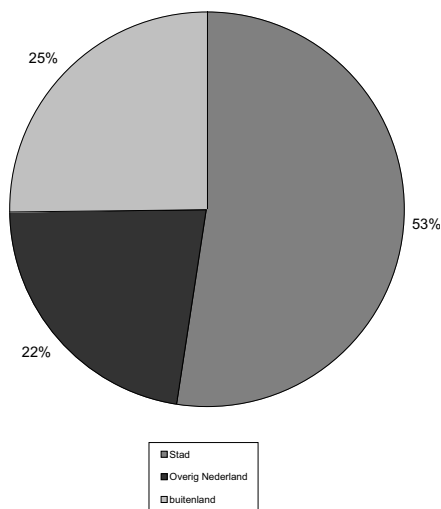
Bron: W.G. Doornbos, *Lidmatenboek van de gereformeerde kerk van de stad Groningen 1594-1660* (Groningen 2001).

Bron: op basis OAG, retro-acta burgerlijke stand, *ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Friesland aanduiden, dan werd Groningen gaandeweg meer Fries. Dat de stad echter in de zeventiende eeuw en daarvóór vermoedelijk in sterke mate ook een 'Duitse', of beter wellicht Westfaalse stad was, of althans dit element sterk vertegenwoordigd was in haar bevolking, is duidelijk. Het rekruteringsgebied reikte ver en daarbij ging het niet zozeer, zoals thans, om universiteitsmigranten, maar om een qua leeftijd en beroep veel bredere doorsnee van de bevolking, zoals een echte grote stad – en daar kon het met enige wil toe worden gerekend – betaamd. Een grote stad, maar geen wereldstad. Dat kunnen we zien aan een vergelijking met Amsterdam. De wereldhaven aan het IJ trok behalve meer migranten uit het buitenland, naar schatting relatief veel meer niet-Duitse buitenlanders dan de stad Groningen aan (in de door ons onderzochte periode 40 percent tegenover 13,8 percent in Groningen). Dat gold zelfs nog sterker voor het dertiental andere grote Hollandse steden. Die trokken veelal dankzij een zekere economische specialisatie (bijvoorbeeld textiel in Leiden en Haarlem) procentueel gezien zelfs meer niet-Duitsers aan dan Amsterdam, waaronder vooral migranten uit België, Frankrijk en Groot-Brittannië.³⁸

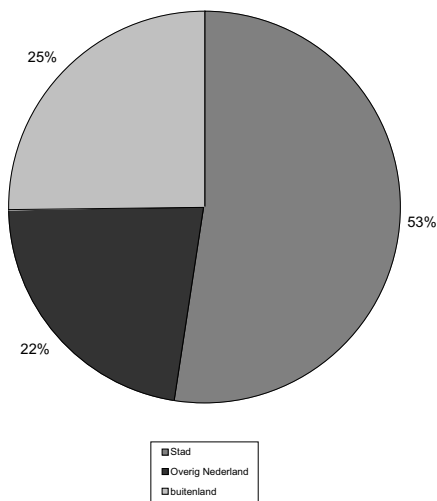
38 Van Lottum, *Across the North Sea*, 65; Lucassen, *Immigrants*, 22,25,26; vgl. Lesger, 'Variaties', 135.

Grafiek 8: *Herkomst ondertrouwenden Groningen, 1611-1725 (60 jaren)*

Bron: op basis OAG, retro-acta burgerlijke stand, *ondertrouwboeken*, nrs. 158-176.

Grafiek 9: *Herkomst ondertrouwenden Amsterdam, 1631-1725 (60 jaren)*

Bron: Hart, S., *Geschrift en getal. Een keuze uit de demografisch-, economisch- en sociaal-historische studiën op grond van Amsterdamse en Zaanse archivalia 1600-1800* (Dordrecht 1976).

Vast staat dat er tot 1680 meer mannelijke ondertrouwden naar Groningen kwamen vanuit het buitenland dan uit wat thans Noord-Nederland is. De percentages Duitsers (uit Noordwest-Duitsland en elders) onder de 'buitenlanders' waren daarbij ongeveer gelijk aan de percentages Ommelanders, Friezen en Drenten bij elkaar genomen. Na 1680 en vooral na 1720 slaat dat beeld om. Het aantal buitenlandse mannen bij de ondertrouwden loopt terug en de Noord-Nederlandse mannen zijn nu echt in de meerderheid. Onder de ondertrouwde vrouwen hadden die uit Noord-Nederland altijd al de overhand, maar ook hier werd hun aandeel steeds groter. In de achttiende eeuw werd Groningen op die manier meer Fries dan het eeuwenlang was geweest en daarmee vooral ook een Nederlandse stad.